

ЕТНОРЕЛІГІЙНІ АРХЕТИПИ У ЗВИЧАЄВОМУ ПРАВІ ДАВНЬОЇ РУСІ

У статті подано результати дослідження витоків українського звичаєвого права. Доведено, що українські норми усного права мають спільні витоківі риси з арійським (ведизм) та європейським (еллінізм, римське язичництво) світоглядом, у якому чільне місце займала віра в праведні Закони Всесвіту, де людина, як його органічна частка, мусила дотримуватися Всесвітнього закону. Християнство зруйнувало цю природну етнокультурну систему.

Ключові слова: звичаєве право, етнорелігія, архетип, Права (Puta), Pota.

В статье представлены результаты исследования истоков украинского обычного права. Доказано, что украинские нормы устного права имеют общие изначальные черты с арийским (ведизм) и европейским (эллинизм, римское язычество) мировоззрением, в котором особое место занимала вера в праведные Законы Вселенной, где человек, как его органическая часть, должен был соблюдать Вселенский закон. Христианство разрушило эту естественную этнокультурную систему.

Ключевые слова: обычное право, этнорелигия, архетип, Правь (Puta), Pota.

This article provides Ukrainian customary law's scientific investigation results. Proven fact that oral Ukrainian customary law norms has common background with Aryan (Vedic religion) and Indo-European (Hellenism, Romanian Paganism) worldview, characterized by righteous Higher Universal's law. The law was obligated for human, as human is organic part of this law. Christianity destroyed this natural ethnocultural system.

Key words: people right, ethnic religion, archetype, Rita.

Постановка проблеми. Правова культура давніх європейських суспільств є справжнім феноменом людських відносин, які лягли в основу подальших юридичних норм і досі становлять великий науковий інтерес. Українське традиційне суспільство (народ Київської Держави під назвою Русь), будучи переважно консервативним за своїм менталітетом, зберегло багато глибинних народно-звичаєвих форм культури, спільних з іншими давніми європейськими спільнотами.

Актуальність цієї теми полягає в тому, що звичаєве право було основою функціонування всіх, без винятку, давніх суспільств і завжди виступало засобом регулювання суспільних відносин, які ґрунтувалися на етнорелігійних уявленнях про норми моралі, узгоджені зі всією світобудовою. Науково можемо простежити історичні форми слов'янського звичаєвого права, починаючи з VI–VII ст. і до укладення в XI ст. «Руської Правди» – цього першого збірника законів уже майже «конституційного» характеру. Однак, як римське й візантійське право, так і «Руська Правда» вже, безумовно, позначені християнською культурою. Нас же, особливо в контексті сучасного європейського відродження

рідної віри, найбільше цікавлять витоківі автентичні засади звичаєвого права, які були сформовані в автохтонному середовищі слов'ян і ґрунтувалися на природних, ще язичницьких, взаємовідносинах між людьми й суспільствами сусідніх держав. Варто наголосити на тому, що давньоукраїнська звичаєва культура увібрала в себе найголовніші риси саме побожного ставлення людини до світу Права, яке регулюється законами природи і Всесвіту. Власне йдеться про Всекосмічний Закон, який у релігійному світогляді наших Пращурів займав чільне місце. Силоміць нав'язане християнство лише затемнило знання про нього, спричинило морально-правову дезорієнтацію, а часом і роздвоєння національної психіки, але *сам Закон нікуди не зник*. Тому не дивно, що навіть через тисячоліття знання наших пращурів залишаються актуальними і становлять науковий і пізнавальний інтерес.

Виклад основного матеріалу. Сучасна юридична наука під терміном *звичаєве право* має на увазі сукупність звичаїв, які стали нормами права внаслідок санкціонування їх державою. Першоджерелом звичаєвого права виступає сама природа людського суспільства, що має

забезпечити своє самовідтворення та своє майбутнє життя. Оскільки будь-яку спільноту єднає обов'язковість правопорядку, то природним шляхом виникають і суспільні норми його регулювання. До поняття «звичаєве право» відносимо лише народне, тобто незалежне від держави право. Сам же *звичай* можемо розглядати як усталену систему відбору й збереження духовних та моральних цінностей і передачі їх наступним поколінням. Таким чином, прийнято вважати, що Звичаєве право має додержавний характер. Висловлюються припущення про існування Руської Держави навіть ще до 882 р. [1, с. 16-19]. Крім того, можемо впевнено твердити про одночасне існування звичаєвого права (язичницького) поруч із кодифікованими системами державного права (християнського) впродовж цілого тисячоліття.

Звичайно, з посиленням державної влади звичаєві норми права записувалися та ставали кодифікованими правовими нормами, а роль усного народного права поступово звужувалася. Тому чимало звичаєвих норм, відомих у Київській державі в IX-X ст., на жаль, не зафіксованого ні в збірниках права, ні в літописах. Таким чином, джерельна база староукраїнського звичаєвого права досить обмежена.

Проте, вважається доведеним той історичний факт, що слов'яни на межі античності й середньовіччя мали такий самий устрій, як і давні германці, іберійці, вірмени, які утворювали свої держави на основі селянських громад. Вітчизняні писемні відомості про усне народне право різних племен маємо вже від літописця Нестора, який повідомляє, що вони «мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне – свій норов... кожному народові дано закон. В одних є писаний, а в других – звичай, який ті, що не мають <писаного> закону, вважають отчим законом» [2, с. 9-10]. Деякі подробиці в галузі звичаїв подають і Новгородський перший літопис молодшого зводу, і «Слово о полку Ігоревім», і «Повчання Володимира Мономаха», і Київський літопис.

Зі свідчень грецьких і римських авторів: Плінія Старшого, Тацита, Менандра, Йордана, Прокопія Кесарійського, Маврикія та ін. можемо зробити висновок про існування в антських і склавінських протодержавах звичаїв, які вже мали регулятивні функції. Те ж саме пишуть про правопорядок русичів арабські автори Аль-Масуді, Ібн-Фадлан, Ібн-Ласт, Ібн-Хардадбег та інші, які посилаються на «Закон Руський». Про антський закон писав також Костянтин Багрянородний у своєму трактаті про управління імперією.

Водночас фольклорні джерела дають можливість науково реконструювати нормативний характер плем'яних звичаїв антів і склавнів у VI-VII ст., а також простежити еволюцію регулятивних функцій звичаїв східних слов'ян [3].

Традиційними правовими нормами східних слов'ян були вироблені спеціальні звичаєві

інститути, що регламентували відносини племен та князів, жерців, віча (народних зборів), ради старійшин та народу. Так, Борис Рибаків у своїй концепції ранньої історії Київської держави обґрунтував існування такого важливого інституту суспільної регуляції життя слов'янського суспільства, як жрецтво. Він писав: «Управління релігійним життям було непростотою справою навіть на рівні окремого селища; воно було складним на рівні племені зі спільним громадським святилищем і воно стало цілком ускладненим і багатогранним на рівні держави, що об'єднувала близько півсотні племен. Простий сільський волхв повинен був знати і пам'ятати всі обряди, заговори, ритуальні пісні, уміти вираховувати календарні строки усіх магічних дійств, знати лікарські властивості трав. За сумою знань він мав би наблизитися до сучасного професора етнографії з тією лише різницею, що етнограф повинен довго вишукувати напівзабуті пережитки, а давній чаклун, імовірно, отримував чимало від своїх учителів-попередників. Без неперервної спадщини поколінь не можна уявити собі тисячолітню традиційність усіх різновидів східнослов'янського фольклору» [4, с. 302]. Учений дійшов висновку про наявність у східних слов'ян досить розвинутого суспільного стану духовних провідників, якими були волхви. Саме цей факт дає змогу доповнити наше уявлення про кастову структуру давньоруського (давньоукраїнського) суспільства. Таким чином, маємо визнати, що слов'янська ієрархічна (варнова) структура суспільства була тотожною кастовою структурі давньоарійських племен: жрецтво (волхви), воїни (дружинники), виробники (землероби, ремісники) та раби (полонені, прислуга та ін.).

Кожна варна мала і свої власні цінності та норми права. Так, особиста свобода була однією з найвищих цінностей у слов'ян-воїнів, особливо в антів: їх ніяк не можна було схилити до рабства. Так, Лев Диякон писав: «Про тавроскіфів (*тобто русичів – авт. Г. Л.*) розповідають таке: що вони, як колись, так і досі ніколи не здаються ворогам, навіть переможені – коли нема надії на порятунок, вони простромлюють собі мечами нутрощі і таким чином самі себе убивають. Вони чинять так тому, що переконані, що убиті супротивником, після смерті й відділення душі від тіла стають рабами його в підземному світі. Боячись такої залежності, вважаючи ганьбою слугувати своїм убивцям, вони самі завдають собі смерті» [5, с. 79-80].

Засторога щодо втрати свободи належить до рівня релігійних настанов і в сучасних рідновір'ях: «Не віддавайся в рабство, бо хто прийме рабську смерть, той у Вічність відійде рабом» [6, с. 5]. Унаслідок своєї природженої людяності й гуманності, правовий звичай свободи людини анти застосовували також і щодо представників інших племен, наприклад, захоплених у полон під час військових дій тримали за рабів лише кілька років. Після відпрацювання полоненим певного часу, анти за узгоджений звичаєвими нормами викуп

відпускали цих рабів додому або приймали до свого племені вже як рівноправних громадян, про що розповів літописець: «А скільки полонених християн <греків>, підвладних наших, приведуть руси сюди, то якщо буде це юнак чи дівчина добра, – хай дадуть <греки> десять золотих і візьмуть їх; якщо ж він полоняник, є середнього віку, – хай дасть <покупець> вісім золотих і візьме його; якщо ж буде старий чи дитина, – нехай дасть п'ять золотих...» [2, с. 28].

Особлива роль при укладанні як міжнародних угод, так і громадсько-побутових договорів належала присязі, причому це стосувалося представників усіх соціальних верств. У 944 р. великий князь Ігор, укладаючи договір з Візантією, «на роту ідуть хранити істину», а великий князь Святослав у 971 році казав, що клятву свою «утверждаю на свѣщаньѣ семь роту свою» (в українському перекладі: «утверджую цим договором присягу свою») [2, с. 42].

В оригіналі тексту зустрічаємо архаїчне для наших сучасників слово «рота», що було давньослов'янським юридичним терміном, який у сучасній мові не має відповідника. Рота мала силу вищу, ніж звичайна присяга чи клятва. Наприклад, великий князь Ігор в 945 р. перед образом Перуна укладає мир «на всі літа, допоки сонце сяє і весь світ стоїть», що означало «на вічні часи», поки Всесвіт існує [2, с. 26]. Ця присяга має цілком релігійний смисл, на що вказують символи: сонце і світ.

Слід зазначити, що в аріїв поняття «шлях Сонця» тотожне «шляху Рити», тобто всесвітньому Закону, який у слов'ян відомий під назвою Права – Правда, праведність, справедливість, правосуддя, звідси й назва язичницької віри «православіє» (дослівно «славлення Прави»). У цьому контексті росіяни вживають слово «вселенский», що ніяк не тотожне церковно-християнському значенню; дослівно: вселенський – той, що стосується Всесвіту (рос. Вселенная), отже ми вживаємо термін всесвітній. Це вказує на космічний характер цього Закону, який у світогляді наших предків не обмежувався рамками Землі, а поширювався на весь Космос. Рота обов'язково супроводжувалась словесною магією – ритуальним текстом, який заприсяжуваний промовляв у присутності свідків.

У слов'янській «роті», як і у ведичній «риті», використовувалась *формула неможливого*: принципова неможливість чогось, що суперечить цьому Закону – у присягах промовлялось, що вони можуть порушитись лише тоді, «коли камінь попливе, або хміль потоне», «коли пісок проросте» (іноді обряд супроводжується киданням каменя у воду – напр., у полабських слов'ян). Тобто мир, заснований на роті, порушиться тільки тоді, коли загине світ, зруйнуються закони світобудови: камінь попливе, хміль проросте, отже Всесвіт повернеться до свого початкового недиференційованого стану (хаосу), коли Індра (Перун) ще не пробив «плаваючого каменя».

Порушників роти в Русі карали «рассѣкоша на уды» (посіченням на куски). Напр., Володимир Мономах наказує розсікти «на уди» порушника роти, який воював зі своїми родичами, хоча клявся цього не робити. Отже, за архаїчним світоглядом, «посічення», «розсічення» – обряд, що повертає світ до стану хаосу. Вважалося, що страчений за порушення роти не може відродитися вільним, а залишається рабом у загробному світі. Якщо проголошення роти *посилує* космічний Закон, то порушення роти – *руйнує* цей Закон. Цей давньоруський закон аналогічний арійському обряду пурушамедхі (із розчленованого Пуруші Боги створюють новий Світ).

Про те, що такі ритуальні дії здійснювалися задля збереження космічного порядку, маємо історичні свідчення, наприклад, факт, коли полабські слов'яни розправились із католицьким місіонером Іоанном: «Відрубали йому руки і ноги, тіло викинули на дорогу, голову ж відсікли і, увіткнувши на списа, принесли її в жертву Богу своєму Радегасту на знак перемоги» [7, с. 77]. Подібні страти застосовувалися і в часи Козаччини, як козаками, так і їхніми супротивниками.

Никонівський літопис 1216 р. подає подібну картину: «Браття, да не залишите жодного живим, хто втече у вас із полку через ваш недогляд або пошаду, тих вішайте і розсікайте за цю зневагу». Обряд розвішування на дереві символізує світове дерево, вісь Всесвіту. Як бачимо, за народним уявленням, істинним винуватцем такої жахливої смерті є не той, хто розрубав його на частини, а сам винуватець, який порушив всесвітній закон. Така кара застосовувалась переважно для осквернителів священного. У контексті сказаного слід розглядати й обряд покарання князя Ігоря древлянами, тим більше, що ймовірно, мотиви цієї страти полягали не стільки в збільшенні данини, про що повідомляв літописець, скільки в зраді віри предків (існують історичні версії ймовірного охрещення князя).

Таким чином, спадають на думку аналогії давньоукраїнської звичаєвої обрядовості з арійським світорозумінням, зафіксованим у ведичних книгах. Наприклад, найдавніший образ Рити (слов'янської Прави) – це золота нитка, якою зв'язані у Всесвіті всі істоти. Тому кожен із людей відповідальний за порушення Всесвітнього закону, вчинене будь-ким іншим, тому він може і зобов'язаний своїми діями сприяти відновленню порушеного Закону:

*Ось він (Сома) укутався променями Сонця,
Протягуючи потрійну нитку, як йому властиво,*

*Проводячи найновіші приписи Закону,
Як чоловік він приходить на побачення з жонами [8. IX.86.32]*

Образ Роти – ланцюг, даний Богами – символ безкінечної єдності світу.

З ланцюгом зв'язаний і образ відомого нам з дитинства пушкінського «Кота Ученого», описаного в поемі «Руслан і Людмила» (1824), –

взірець, узятий поетом із місцевості у Псковській обл. (с. Михайлівське):

*У лукомор'я дуб зелений
Злотий ланцюг на дубі тім,
Вночі і вдень там Кіт Учений
Все ходить по цепу довіл;
Іде направо – піснь заводить,
Наліво – казку повіда,
Там чудеса! І лісовик там бродить,
Русалка вітами гоїда,
Там на невидимих стежинах
Сліди невиданих істот,
На лапах курячих хатина
Стоїть без тину, без ворот...* (Переклад Г. Л.)

Розглянемо символіку цього міфологічного образу: дуб – священне дерево Прави (Світове дерево), золотий ланцюг – закон Прави, Рота. Цікаво також, що Кіт в інших слов'янських казках називається Баюном (пор. з віщим Бояном «Слова»), тобто йому притаманна функція «баяння», розповіді, навіювання, медитації, ладування тощо. Те, що Кіт ходить по ланцюгуроті, означає, що все сказане ним, є правдивим і повідомляється згідно зі Вселенським законом.

Принагідно згадаймо образ Знамена Тухольської громади в повісті Івана Франка «Захар Беркут», де також зображено срібний ланцюг: «Погляньте, чесна громадо, на те наше копне знамено, котре від п'ятдесятьох літ чує наші слова і бачить наші діла. Чи знаєте ви, що виражають його знаки? Святі і поважні старці, батьки наші, зробили його і передали мені його значення: «... Коли життя наперне супротивну хвилю на громаду і загрозить її порядок, – тоді ти відкриєш громаді, що значить се знамено, а заразом відкриєш, що на нім спочиває наше й нашого духа-опікуна благословенство, що відступлення від тої дороги, яку вказує те знамено, буде найбільшим нещастям для громади, буде початком її цілковитого упадку... Глядіть на нього, на се знамено наше! З одного здорового пня вироблений весь той суцільний ланцюг, сильний і немов замкнутий у собі, а прецінь свобідний в кожнім поединчій колісці, готовий прийняти всякі зв'язки. Сей ланцюг – то наш руський рід, такий, який вийшов з рук добрих, творчих духів. Кожде колісце в тім ланцюзі – то одна громада, нерозривно, з самої природи зв'язана з усіма іншими, а проте свобідна сама в собі, немов замкнена сама в собі, живе своїм власним життям і вдовольняє свої потреби. Тільки така суцільність і свобода кожної поодинокі громади робить усю цілість суцільною і свобідною. Нехай тільки одне колісце трісне, розпадеться само в собі – то цілий ланцюг розпадеться...» [9, с. 49-50].

Подібні образи космічного ланцюга не чужі й грецькій міфології. У теогонії орфіків Зевс перед початком Творення світу запитує оракула Богині Ночі: як влаштувати владу над безсмертними і «як зробити, щоб усі речі були одним, і водночас – кожна окремо». Ніч навчає Зевса почепити з неба Золотий ланцюг. В «Ілліаді» Гомера також є цей

міфологічний образ Золотого ланцюга, який Зевс звіщує з неба, і який не дано нікому зволікти з Неба, хоч би й вчепилися на нього всі Боги разом...

Зевсе поважний, несеш ти від зла визволення, а також

Тверді Закони буття, що ладують порядок й свідомість [10, с. 99].

Зевсові вірно служать Мойри – прядлі нитки життя (Атропос, Лахесія і Клото), які уособлюють людську долю й постійно наглядають за світом людей. Філософ Платон згадував «золоту нитку», якою зв'язане все у Всесвіті, де люди, «як ляльки в руках Богів». Нитка, вервечка символізує зв'язок із Небом. По ній спускаються душі немовлят і піднімаються на Небо душі покійних. Цей образ походить ще зі спільноєвропейської епохи і є нашим спільним архетипом. Із ведійською Ритою пов'язаний час і вода, давньоруська приказка стверджує, що «верем'я біжить як ріка», причому *верем'я* одночасно символізує і час, і мотузку (вервечку, вірвовку), і течію ріки. Із Ритою-Правою пов'язане і традиційне місце укладання договорів та клятв, що здійснювалося біля священних джерел, річок, колодязів. Так, навіть руський книжник XV ст., перекладаючи біблійний текст, уживає язичницький термін «кладезь ротний» – місце, де складають присягу [11, с. 117].

Як давньогрецькі мислителі вважали, що Зевсовий вогонь (блискавиця) наділений свідомістю і є причиною управління Всесвітом, так і слов'яни вірили, що Перун дає Прану – животворну силу (енергію, розливу у Всесвіті). Цікаво, що лук як зброя Перуна був найдавнішим символом і гербом нашої столиці – Києва. Лук з натягнутою тягивою – найдавніший вид зброї, також пов'язаний з Правою. Ще за радянських часів лук залишався на гербі Києва, шкода, що за «незалежної» держави його замінили архистратигом (архетип юдаїзму), який поборює, насамперед, киян, а з ними й усю державу. Щоправда, український скульптор Анатолій Куц створив також і високомистецький пам'ятник Засновникам Києва, що на Майдані Незалежності, який частково нейтралізує негативну енергію цього пернатого мечоносця.

У «Руській Правді» вже дещо християнізовані закони, значною мірою ще зберігають свою первісну релігійну значущість. Так, Рота і Правда тут відображають два етапи правосуддя: Рота – присяга, жереб, Правда – правота, перемога в суді. Якщо обидва винуватці дають покази, які різняться між собою, тоді застосовують «жереб», який виступає як Боже свідцтво. Ці народні звичаї після християнізації вже жорстоко каралися християнськими пастирями. Так Іоанн Златоуст писав: «Велико бо согрешение есть рота и клятва».

Зрозуміло, що християнізація Русі справила свій негативний вплив на розвиток права Київської Русі. Ортодоксальна церква (для залучення язичників названа «православною») стала використовувати різноманітні норми канонічного права, перш за все писаного візантійського, як:

Склого, Прохірон, Номоканон, Закон судний людям. Оскільки поняття «гріха» в християнстві тісно пов'язане з можливістю «спокути», втрачилось почуття відповідальності людини за вчинене зло. З'явилась можливість відкупу від злочинів, що поступово знизило стан моральності суспільства. Руське церковне право поповнилося церковними Уставами (статутами) великих князів Володимира Святославича і Ярослава Володимировича, які закріплювали привілеї служителів церкви в Руській державі, формували становище церкви як феодала щодо народу як стану виробників, за рахунок яких вона існувала. Привілейоване становище церкви передбачало й охорону її служителів та їхнього майна від «посягань» громади. В першому церковному «Уставі» Володимира йдеться, насамперед, про моління русичів-язичників Сонцю, Місяцю, всім зорям небесним, про їхні молитви під овином, у гаях, біля води, про чародійство, а також про

церковну татьбу, приведення до церкви для освячення тварин і птахів – усе це категорично заборонялося та надавало право попам карати на свій розсуд порушників цього княжого статуту [12, с. 76-78]. Фактично, це був перший указ (996 р.), який узаконив нищівну боротьбу церковників не тільки з народним звичаєм та звичаєвим правом, а й взагалі з давньоруським (а пізніше українським) релігійним світоглядом.

Висновки:

1. Звичаєве право, сформоване в Давній Русі, було успадковане українцями і ще понад тисячоліття діяло в суспільстві як традиційна народна норма.

2. У своїй витоковій основі звичаєве право містить етнорелігійний архетип тотожності космічного і суспільного правопорядку.

3. Світова інтернаціональна релігія зруйнувала віру в причинно-наслідковий зв'язок людської моральності з всесвітнім Законом Права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія українського права : [посібн.] / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. – К. : Грамота, 2010.
2. Літопис Руський. За Іпатським списком / [переклад Леоніда Махновця]. – К. : Дніпро, 1989.
3. Кушинська Л. А. Еволюція звичаєвого права східних слов'ян VI-XI ст. 2001 : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Л. А. Кушинська ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 18 с.
4. Рыбаков Б. Язычество древней Руси / Б. Рыбаков. – М. : Наука, 1988.
5. Лев Диякон. История. – М., 1988.
6. Правослов: Молитви до Рідних Богів / [уп. Лозко Г. С.]. – 3-тє вид. оновл. і доповн. – Ніжин : ТОВ «Видавництво Аспект-Поліграф», 2009.
7. Гельмольд. Славянская Хроника. – М., 1963. Див. також: <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Gelmold/framegel1.htm>.
8. Рігведа. – М. : Наука, 1999. – Кн. 9.
9. Франко І. Захар Беркут. – К. : Дніпро, 1974.
10. Орфей. Язические таинства и мистерии восхождения. – М., 2001.
11. Серяков М. Вселенский закон. Незримая ось мироздания. – М., 2005.
12. Антологія християнства : Хрестоматія з релігієзнавства та культурології. / [за загальною ред. докт. філос. наук Г. Лозко ; (упорядники : Г. С. Лозко, І. В. Борисюк, А. В. Богород). – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – (Серія : «Пам'ятки релігійної думки України-Русі»).

Рецензенти: Гавеля В. Л., д. філос. н., професор;
Мейжис І. А., д. пед. н., професор.

© Лозко Г. С., 2013

Дата надходження статті до редколегії 30.10.2013 р.

ЛОЗКО Галина Сергіївна – доктор філософських наук, професор кафедри соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Коло наукових інтересів: етносоціологія.